

**МУНИЦИПАЛДЫГ БЮДЖЕТТЕН ХАНДЫРЫЛГАЛЫГ НИИТИ
ӨӨРЕДИЛГЕНИН АЛБАН ЧЕРИ
«ӨВҮР КОЖУУННУН ШАРЫЙ-ООЛ ВЛАДИМИР ЧАКТАР-ООЛОВИЧ АТТЫГ
ЧАА-СУУР МУНИЦИПАЛДЫГ НИИТИ БИЛИГ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ»**

«ЧӨПШЭЭРЭЭН»

Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының» директорнун
өөредилге талазы-биле оралакчызы:

Поникс /Донгак Ч.Д./
« 04 » сентябрь 2023 ч

«БАДЫЛААН»

«Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч. аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының» директору:

А /Комбуй-оол А.В./

« _____ » сентябрь 2023 ч

**КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР ООРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫ «УЛУСЧУ УЖУРЛАР»
(Программа внеурочной деятельности по предмету «Народная педагогика»)**

Программанын ады: Улусчу-ужурлар

Прорамманын угланышыкыны: ниити интеллектуалдыг

Неделяда: 1ш, чылда 34ш

Киржикчилери: 11-12 хар

Удуртукчузу: Чулдум-оол С.К

Ажыл стажы-31

Категориязы: 1

Ундезини: Тыва Республиканын ооредилге яамызынын Куруненин

Бюджеттиг эртем албан чери «Национал школа хогжудер институттун»

өөредилге-методиктиг чөвүлелинин сумелээн программазынга даянып тургускан

Чаа-Суур - 2023

7-ги класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужурлар» эртемниниң ажылчын программасы.

Тайылбыр бижик

Амгы үениң негелдезин езугаар ажылчын программаның тургузуун бижиирде, ортумак ниити өөредилгеге хамаарыштыр өөредилге ному РФ-тиң ФКӨС-тун негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлериниң 5-11 класстарынга тыва аас чогаалы болгаш литературада чижек программага даянып кылган. Тыва Республиканың өөредилге ямызы Күрүнениң бюджеттиг эртем албан чери “Национал школа хөгжүдөр институттун” тургузукчулары Монгуш В.В, Хомушку Ч.О методиктиг программанын удуртулга кылган.

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилгениң албан чери «Өвүр кожууннун Шарый-оол Владимир Чактар-оолович аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 8-ки класының тыва дыл эртеминге “Төрээн дылым – эртине - байлаам” деп аттыг кичээлден дашкаар өөредилге программанын 2023-2024 өөредилге чылында дараазында нормативтиг эрге-хоойлу саавыырларынга даянган:

Федералдыг:

Федералдыг Хоойлу № 273, 29.12.2013 ч. «Россия Федерациязының Өөредилге Хоойлузунун дугайында»;

Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары. Россия Федерациязының 17.12.2010 чылда № 1897 дугаар дужаалы (кол ниити өөредилгениң ФКӨС);

Кол ниити өөредилгениң Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары (Россия Федерациязының Өөредилге ямызының №286 дугаар 31.05.2021 чылда үнген дужаалы (Кол ниити өөредилгениң ФКӨС дугайында);

Регионалдыг:

Тыва Республиканың Хоойлузу, 2014 чылдың июнь 21-де № 2556 УХ-І «Тыва Республиканың Өөредилгези»;

Тыва Республиканың Өөредилге ямызының 2022 чылдың март 4-те № 169-д дугаар дужаалы «Тыва Республиканың өөредилгезинге ФКӨС чаа хевирин киирериниң дугайында»;

Тыва Республиканың Өөредилге ямызының 2023 чылдың август 28-те 7985 дугаар дужаалы «2023-2024 чылда Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге чижек календарьлыг графикти киирериниң дугайында».

Б.Казырыкпайнын «Эр чол», «Кыстын будужу», «Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын ооредирииниң программасынга даянып тургускан.

Школа талазындан:

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» Уставы;

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге чери «Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 2023 чылдың август 26-да 168 дугаарлыг дужаалы-биле 2023-2024 өөредилге чылында Өөредилге планы;

2023-2024 өөредилге чылында 2023 чылдың август 31-де 169 дугаарлыг дужаал-биле «2023-2024 өөредилге чылында Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» календарь-өөредилге графиктин тургузарының дугайында»;

Өөредилгени кол өөредилге программаларының кол ниити база ортумак ниити өөредилге программаларын 2010 чылдың декабрь 17-де № 1897 дугаар Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттарынга даянып чорудар.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге- кижизидилге ажылынга чогумчалыы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистиң республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдерниң кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш- сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суял сайзырап, кижилерниң угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харындаа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлиниң ролю кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустуң ужур-чаңчылдарынга шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылап ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр Г. Д. Сундуйнуң «Улусчу ужурлар» деп 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга номун, С.Б.Байыр- оол, С.К Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар 5- 9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске-даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын база кижиниң бодун канчаар алдынарының дугайында школага эрттирериниң бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик.

Тыва ёзу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: куш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа оске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннуң бодунуң төөгүзүнден, культуразындан болгаш сүзүүнден дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттырган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, утгунмас болур. Ынчаарга, он ийи хар четкен уругларга кижиниң чаяанының дугайында, төлептиг болурунуң дугайында бодалдар-биле шыва ап, оларны боттарының кылып турар үүлгедиглеринге хамаарыштыр боттарының хамаарылгазын тодаргай илередип билиринге кижизидери чугула болур ужурлуг. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, кижиниң сагыш-сеткилинге, угаан-бодалынга, бодун алдынарынга хамаарышкан чүүлдерге өөредир болгаш кижизидер сорулга-биле ук программа тургустунган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга база кижиниң сагы-сеткилиниң арыг-чаагай, чырык, тура-соруктуг болурунга хамаарыштыр кылдырган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдериниң байлак арга- дуржулгазынга даянган.

7-ги класска өөредир темаларның бөлүктээшкени:

«Кижиги – бойдустун дээди чаялгасы».

1. Кижиги чаяаны
2. Кижиги угааны
3. Кижигиниң октаргайы база сагыш культуразы.
4. Сагыш эргилдези, маны, аптаразы.
5. Назын эргилдези.
6. Кижигиниң хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду.
7. Арага дугайы.
8. Ниити ужурлар (этикет).
9. Кижигиниң шимчениглери, көрүжү болгаш кылаш, олут ужуру.

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдериниң өөредиглиг сорулгалары :

- уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүдөн бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнгө өөредир;
- езулуг тыва кижигиниң омур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустун аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредир;
- тыва улустун чаңчылчаан ажил-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажил чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;
- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредир;
- тыва улустун уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шийтпирлеп чораанының дугайында билигни бээри;
- кижигиниң чаяаттынып кээри база аңаа кандыг түннел турар ужурлуг деп чүүлдүн дугайында билигни бээри;
- кижигиниң бодун алдынарының дугайында айтырыг чүгө кол болурунун дугайында эге билиглерни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;
- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;
- долгандыр турар чонунга база бойдуска хумагалыг болурунга, оларга хамаарылгалыг сагыыр ужурлуг чүүлдерни сагып чоруурунга чаңчыктырар;
- ава, ача кижигиниң хүлээлгелерин медреселдиги-биле билип, өг- бүле амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;
- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижиги мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «КИЖИ» деп сөстүн хөй талалыгутказын,
- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (оон иштинде кижигиниң канчаар алдынарының дугайында), ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,
- чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин,
- өг- бүледе кижигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,
- өг- бүле бүрүзүнүн сагып чоруур чараш чаңчылдарын билген турар ужурлуг.

Программаның тургузуу:

«Кижиги – бойдустун дээди чаялгасы».

1. Кижичааяны – 6 шак, оон иштинде 1 чугаа сайзырадыларының кичээли;
2. Кижиниң октаргайы – 10 шак, оон иштинде 3 чугаа сайзырадылганының кичээли;
3. Назын эргилдези – 2 шак, оон иштинде 1 хыналда ажыл кичээли;
4. Кижиниң хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду – 7 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылганының кичээли;
5. Ниити ужурлар база багай аажы-чаң – 4 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылганының кичээли;
6. Кижиниң шимчениглери. Карактар. Кылаш, олут ужуру. – 2 шак;
7. Ниити хыналда ажыл – 1 шак;
8. Түңнел-катаптаашкын. – 1 шак;
9. Чырык күзел – 1 шак, оон иштинде 1 шак чугаа сайзырадылганының кичээли;
10. Түңнел кичээл. – 1 шак, оон иштинден 1 шак чугаа сайзырадылганының кичээли.

Кижичааяны-биле холбашкан ужурларны сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, аажы-чаң талазы-биле бодун туттунуп билир, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыгар. Кандыг-даа байдалда, кандыг-даа кижилер-биле харылзаа тудуп тургаш, бодун алдынарының эге билиглерин долuzu-биле сагып чаңчыккан турар кылдыр өөредир.

6-гы класска “Улусчу ужурлар” эртеминге *«Кижичааяны – бойдустун дээди чаалгазы»* деп кезекке хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери:

Төлептиг кижичааяны болурул? Кижичааяны. “Кижичааяны” деп атка канчаар төлептиг болурул? Улуг уйгу уржуктары. Кижичааяны. Мага-бот дадыктыларының аргалары.

Кижиниң октаргайы. Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында. Сагыш эргилдези. “Канчаар сен?” Сагыш маңы. Сагыш аптаязы. Угаан-сагыш ажылы. Күш-ажыл болгаш сагыш. “Шилип алган мергежил”

Назын эргилдези. “Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле”

Кижиниң хаяазы. Кижиниң хей-аьды. Кижиниң сүлдези. Кижиниң сузу. Куьт дугайында улусчу бодалдар. “Буян чандылары”

Арага дугайы. Ч. Чүлдүм “Иениң каргыжы” Ниити ужурлар (этикет).

Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Карактар. Кылаш болгаш олут ужуру.

Календарь-тематиктиг план. «Кижичааяны – бойдустун дээди чаалгазы.»

№	Темазы	Үези/шагы	Кичээлдин хевири	Онаалга	Кичээлдин эртер хүнү	
					план езугаар	херек кырында эрткен үези
1.	Кирилде кичээл. Төлептиг кижичааяны болурул?	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Төлептиг деп санадып чоруур кижилерниң даңзын тургузар.		
2.	Кижичааяны	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Үш дойнуң бирээзиниң-не чуруун чуруур (А4)		
3.	«Кижичааяны» деп атка	1	Чугаа	Төлептиг кижичааяны деп		

	канчаар төлөптүг болурул?		сайзырадылгазы ның кичээли	кижинин эки талаларын санап бижиир.		
4.	Улуг уйгу уржуктары	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Хүн чурумун бижип эккээр.		
5.	Кижиги угааны	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Тура-соруктуг, чүткүлдүг кижиги деп кандыг кижини ынча дээрил тодарадып бижиир.		
6.	Мага-бот дадыктырарынын аргалары	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Ада-иезинден дадыгарынын аргаларын айтырып экээр.		
7.	Кижинин октаргайы.	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Иштики делегей деп чүл тодарадып тывар. (интернеттен)		
8.	Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында.	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Ак болгаш кара сагышты удурланыкчылар кылдыр чуруур		
9.	Сагыш эргилдези	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Башкынын бижиткен чүүлүн номчуп, катаптаар.		
10.	«Канчаар сен?»	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Эжинге бир бодалга-байдал чогаадыр.		
11.	Сагыш маңы	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Өртемчейде үш дүрген. Тывар.		
12.	Сагыш аптаразы	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Айтырыгларга харыылаар. Ар.102.		
13.	Угаан-сагыш ажылы	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Айтырыг 6 ар.105.		
14.	Бот ажыл. Сагыш хынаары.	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Солун бодалга чогаадыр.		
15.	Күш-ажыл болгаш сагыш	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Күш-ажыл биле сагыштын аразында харылзааны тодарадып бижиир.		
16.	ЧСК Чогаадыг «Шилип алган мергежил»	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Мергежилдерге альбом кылыр.		
17.	Назын эргилдези	1	Чаа чүүл тайылбырынын	Он ийи чылды үлежип алгаш		

			кичээли	чуруур.		
18.	Хыналда тест «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле»	1	Билиглерин хынаарының кичээли	Бодун шыдамык кылдыр чаңчыктырарда чүнү канчаарыл? Тодаргай харыы тывар.		
19.	Кижиниң хаяазы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Айтырыг ар. 118		
20.	Кижиниң хей-аьды	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Айтырыглар ар. 121		
21.	Кижиниң сүлдези	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Айтырыглар ар 123		
22.	Кижиниң сузу	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Айтырыглар ар.129.		
23.	Бот ажыл	1		Буруузун миннирде кандыг сөстөр ажыглаза чогумчалыг болурул? Делгереңгей кылдыр харыылаар.		
24.	Куът дугайында улусчу бодалдар	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Айтырыглар ар. 135.		
25.	«Буян чандыраны»	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Онаалга ар. 137.		
26.	Арага дугайы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Арагага удур плакат чурук чуруур. (А3)		
27.	Ч. Чүлдүм «Иениң каргыжы»	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Шүлүктүң утказын бижимел-биле сайгарар.		
28.	Ниити ужурлар (этикет)	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Айтырыглар ар 142.		
29.	Бот ажыл	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Этикет ному тып эккээр. (орус-даа дылда болза)		
30.	Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Карактар.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Айтырыглар ар 143.		
31.	Кылаш болгаш олут ужуру	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Айтырыглар ар 145.		
32.	Хыналда ажыл	1	Билиглерин	Е. Танова, А Танов.		

			хынаарының кичээли	"Чырык күзел» деп ырның сөстөрүн доктаадыр		
33.	Түңнел катаптаашкын-кичээл	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Түңнел девиз чогаадыр.		
34.	«Чырык күзел»	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Чырык деп сөс- биле холбашкан кижиниң сагыш сеткилинге хамаарыштыр кыйгырыг чогаадыр.		

“Улусчу ужурлар” эртеминиң «Кижини – бойдустан дээди чаяалгазы.» деп эгени өөренип дооскан 6-гы класстың өөреникчилери дараазында чүүлдерге өөренип болгаш оларны билген турар:

- кижиниң чаяанынга хамаарышкан бодалдарны;
- эптиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- сагыш-сеткил культуразын билер болгаш ону сагып чоруур;
- иштики делегейин делгемчидип шыдаар;
- сагыш сеткилин арыглап билер;
- багай чаңчылдарга хамаарыштыр бодунуң удурланышкак уткалыг бодалдарын делгереңгей илередип шыдаар.;
- ниити ужурлар азы этикетти сагып чоруур;
- ада-өгбелерниң чагыын билер.

Ажыглаан литература

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
3. Бартан О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
4. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К.Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников.Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл,2001.
7. Камычек.Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание»,1981
8. Кара – Күске К.Ч.Аътка тураскаадыг.Кызыл1995 .
9. 10.Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улсутун бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
- 11.Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
12. Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл,1998
13. «Еше лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости .Основы буддийского учения.Москва «Цонкапа»,2003.
14. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 200217. 16. .Маннай оол М.Х.,Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
15. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөнү. Кызыл 1995.
16. Образовательная программа «Несущая свет».Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
17. Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы.Кызыл,2003
18. Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004 17. 21.Самбу И.У.,Самбу М.Д. Тыва чоннун бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004.
22. Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдеси. Кызыл, 1984
19. Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
20. Сиянбиль М.О, Сиянбиль А.А. Традиционный тувинский костюм.Кызыл, 2000.
21. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
22. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 .Кызыл, 2005.
23. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному.Кызыл 2003.
24. Сундуй –оол М.С Городок у подножия Кара-Даша.Кызыл, 2005.
25. Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев.Кызыл, 2003. 2002
26. Тыва улустун алгыш- йорээлдери.Кызыл, 1990
27. Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары.Кызыл, 2000.
28. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл,2004.
29. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл,1999.
30. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004..

Уругларнын данзызы :

- 1.Маадыр Илада
- 2.Кыргыс Ханды
- 3.Майынды Ай-Хевис
- 4.Седен-Дамбаа Ачыты
- 5.Будегечи Менги
- 6.Доспан Ачыты
- 7.Тумат Кан-Демир
- 8.Монгуш Амыр-Санаа
- 9.Тюлюш Долчанмаа
- 10.Тюлюш Сай-хана
- 11.Чаалыкай Найдан